
ADABIYOTSHUNOSLIKDA BADIY PSIXOLOGIZM VA UNI YUZAGA CHIQRUVCHI OMILLAR

Umarova Xurshida Zikiryoxonovna
FarDU o'qituvchisi
lingomaster555@gmail.com

Akbarova Hilolaxon Dilshodjon qizi
FarDU talabasi.
akbarovahilola55@gmail.com

Akbarova Dilnavoz Dilshodjon qizi
Farg'ona viloyati, Toshloq tumani
35-umumta'lim maktabi o'qituvchisi

Annotation. This article provides information on one of the most relevant issues in literary studies today - the concept of artistic psychology and the history of this issue. It is also mentioned about the factors that create it and some artistic image tools.

Key words: artistic psychology, artistic image, psychological analysis, external psychological detail, story-composition, monologue, dialogue, straight

Аннотатсия. В данной статье представлена информация по одному из наиболее актуальных на сегодняшний день вопросов литературоведения - понятию художественной психологии и истории возникновения этого вопроса. Упомянется также о факторах, его создающих, и некоторых средствах художественного образа.

Ключевые слова: ключевые слова: художественная психология, художественный образ, психологический анализ, внешнепсихологическая деталь, рассказ-композиция, монолог, диалог, прямой

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kunda adabiyotshunoslikda dolzarb bo'lgan masalalardan biri- badiiy psixologizm tushunchasi va bu masalaning tarixi yuzasidan ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, uni yuzaga chiqaruvchi omillar va birqancha badiiy tasvir vositalari haqida so'z yuritilgan.

Tayanch so'zlar: badiiy psixologizm, badiiy obraz, psixologik tahlil, tashqi psixologik tafsilot, hikoya-kompozitsiya, monolog, dialog, streyt,

Badiiy adabiyot tushunchasi juda keng ma'noga ega bo'lib, u inson yashab tafakkur etishdan to'xtamas ekan u ham o'sib rivojlanib borishdan to'xtamaydi. Zero, u inson bilan, jamiyat bilan, har qadamda hamohang, birga yashayveradi. Shoir aytganidek: "Badiiy adabiyot — ijtimoiy ongning bir ko'rinishidir".¹ San'atning boshqa turlari ham his-tuyg'u va hissiyotlarni yetkazish qobiliyatiga ega, albatta. Lekin, adabiyot o'zining obrazlilik tufayli insonning ruhiy holatini eng mayda detallarigacha tasvirlab berish qobiliyatiga egaekanligi bilan ulardan ajralib

¹ Izzat Sulton Adabiyot nazariyasi. "Oqituvchi" nashriyot-matbaa ijodiy uyi Toshkent 2005

turadi. Muallif qahramonni tasvirlashga urinar ekan, uning tafsilotlarini beradi: tashqi ko'rinish, xonaning ichki qismi yoki atrof-muhit va hokazo. Ko'pincha adabiyotda personajlarning psixologik holatini etkazish uchun peyzaj tasviri uslubi ham qo'llaniladi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, mana shunday tasvir vositalari ham personajning insoniy qiyofasi, psixologik dunyosi aslida qanday ekanligini kitobxon ko'z oldida jonli va real ko'rsatishga xizmat qiladi. Shunday ekan, badiiy psixologizmni adabiyotda inson obrazi tasviri boshlangandan buyon mavjud degan fikrga kelishimiz mumkin va adabiyotshunoslik olami kengayib, badiiy adabiyot rivojlanib borgani sayin badiiy psixologizm tushunchasi va uni yuzaga chiqaruvchi omillar ham turfa xil bo'la boshlagan.

Badiiy adabiyot psixologiyasi ayniqsa XIX asrda rivojlangan. Nasrning inson ichki dunyosini ochib berish imkoniyatlari keng. Rus adabiyotidagi psixologizm mahalliy va G'arb tadqiqotchilari tomonidan o'rganish obektiga aylandi. XIX asr rus yozuvchilari tomonidan qo'llanilgan uslublardan keyinchalik boshqalarga ham andoza vazifasini bajara boshladi.

Adabiyotdagi psixologizm atamasiga ta'riflar talaygina. Taniqli adabiyotshunos D.Quronov ta'biri bilan aytganda: "Badiiy psixologizm- badiiy asarda to'laqonli inson obrazini yaratishning muhim vositalaridan biri; personaj ruhiyatining ochib berilishi, xatti-harakatlari va gap so'zlarining psixologik jihatdan asoslanishi, shu maqsadlarga xizmat qiluvchi usul va vositalarning jami."²

Taniqli o'zbek adabiyotshunosi E.Xudoyqulov psixologizmni ta'sirchanlikning yana bir turi deya etirof etadi. "Bu hol qahramonning ruhiy ahvolini ko'rsatishdir. U obrazning o'yi, kechinmasi, hayoli orqali ham yuzaga chiqadi".³ A. B. Yesin ta'biri bilan aytganda esa, "badiiy psixologizm – bu asar personajining hayot olami, fikrlari, mulohazalarining o'ziga xos badiiy vositalardan foydalangan xolda juda to'liq, batafsil va chuqur ifodalab berish"⁴dir

Psixologizm adabiyotning muhim xususiyati bo'lib, uni chuqurroq tushunishga imkon beradi inson ruhi, ichki kechinmalariva hatto har bir xatti-harakatlarining ma'nosini chuqur o'rganish. "Psixologizm" atama keng va tor ma'noda talqin qilinadi. Keng ma'noda bu atama adabiyot va san'atning inson hayoti va xarakterini qayta tiklash uchun umumiy ekanligini anglatadi. Bunday yondashuv bilan psixologizm har qanday adabiy asarga xosdir. Tor ma'noda esa psixologizm faqat o'ziga xos xususiyat sifatida tushuniladi individual ishlar... Shu nuqtai nazardan qaraganda, psixologizm aqliy harakatlarni to'g'ri va yorqin tasvirlash imkonini beradigan maxsus texnika, shakldir.

Psixologizm o'ziga xos ichki tuzilishga ega, ya'ni uni tasvirlashning birqancha usullari mavjuddir. Qoidaga ko'ra, keskin psixologik xususiyatga ega bo'lgan asarlarda yozuvchi tashqi tafsilotlarga emas, balki ichki tafsilotlarga ko'proq e'tibor qaratadi. Biz odatda ko'pchilik badiiy asarlarda qahramonning boshidan

² Dilmurod Quronov Adabiyotshunoslik lug'ati.

³ E. Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent. Iqtisod-Moliya. 138b

⁴ <http://www.litmind.ru/milits-616-1.html> 8. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.:

kechirgan barcha muammolarining tavsifiga duch kelamiz. Ammo bunday asarlarda miqdoriy nisbatdan tashqari, ularning munosabatlar tamoyili ham o'zgaradi. Agar odatiy hikoyada tashqi tafsilotlar mustaqil ravishda mavjud bo'lsa, buyerda ular umumiy mazmunga bo'ysunadi, qahramonlarning hissiy kechinmalari bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Tashqi tafsilotlar (peyzaj, mimika va imo-ishoralar, portret) psixologizmni ifodalashning to'g'ridan-to'g'ri usuli emas, balki tegishli muhit bilan ular qo'shimcha funktsiyalarga ega bo'ladilar. Shunday qilib, har bir portret qahramonni psixologik nuqtai nazardan tavsiflamaydi, lekin psixologik tafsilotlarga qo'shni bo'lsa, u o'z funktsiyalarining bir qismini oladi. Biroq, har qanday ichki holatni imo-ishoralar va mimikalar yoki tabiat holatiga o'xshatish orqali yetkazish mumkin emas, shuning uchun bu vositalar universal hisoblanmaydi.

Psixologizmni yaratishda hikoya-kompozitsiya shakli katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Hikoyada voqealar birinchi yoki uchinchi shaxs tomonidan olib borilishi mumkin. XVIII asrning oxirigacha ushbu turdagi asarlarda eng ko'p foydalanilgani birinchi shaxs hikoyasi deb qaralgan, bundan tashqari, harflarga taqlid qilish ham ko'pincha ishlatilgan. Boshqa shakl ishonchlilik prinsipiga zid keladi, chunki muallif o'z qahramonining ongiga kira olmaydi va hech kim o'quvchiga uning his-tuyg'ularini qahramonning o'zidan yaxshiroq ochib bera olmaydi, deb ishonilgan. Birinchi shaxs hikoyasida qahramonning aks etishi, psixologik o'zini o'zi qadrlash va psixologik introspektsiyaga e'tibor qaratilgan. Bu esa, asosan, asarning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Shuningdek, Psixologizm - bu aqliy harakatlarni to'g'ri va yorqin tasvirlash imkonini beradigan maxsus texnika va shakl hisoblanadi. Adabiyotshunoslikda psixologik tasvirning uchta asosiy shakli mavjud: to'g'ridan-to'g'ri, bilvosita va umumlashtiruvchi. Psixologizm o'ziga xos ichki tuzilishga ega, ya'ni u tasvirlash texnikasi va usullaridan iborat bo'lib, ulardan eng keng tarqalgani ichki monolog va psixologik mualliflik hikoyasidir. Ularga qo'shimcha ravishda, tushlar va vahiylerden foydalanish, qo'shaloq qahramonlar va sukut qilish texnikasidan ham foydalaniladi.

Yozuvchining psixologik hikoyasi "neytral", "begona" hikoyachi boshchiligidagi uchinchi shaxs hikoyasidir. Bu muallifga hech qanday cheklovlarsiz o'quvchini qahramonning ichki dunyosi bilan tanishtirish va uni eng batafsil va chuqur ko'rsatish imkonini beradigan hikoya qilish shaklidir. Muallif uchun qahramon qalbida hech qanday sir yo'q - u u haqida hamma narsani biladi, u ichki jarayonlarni batafsil kuzata oladi, qahramonning introspektsiyasini sharhlaydi, qahramonning o'zi sezmagan yoki o'zi sezmagan ruhiy harakatlar haqida gapirib beradi..

Ayni paytda hikoyachi qahramonning tashqi xulq-atvorini, uning mimikasi va yoki undagi fiziologik o'zgarishlarini psixologik jihatdan izohlay oladi. Uchinchi shaxsning hikoyasi asarga psixologik tasvirning turli shakllarini kiritish uchun juda keng imkoniyatlar yaratadi. Masalan, ichki monologlar, ommaviy e'tiroflar, kundaliklardan parchalar, xatlar, tushlar, vahiyler va boshqalar orqali personajlar

psixikasini ko'rsatib berishlari mumkin. Hikoyaning bu shakli ko'plab qahramonlarni psixologik jihatdan tasvirlash imkonini beradi,

Dastlab, boshqa birovning shaxsiy dunyosiga, hatto muallifning o'zi tomonidan o'ylab topilgan personajning ichki dunyosiga kirishni taqiqlashning bir turi mavjudligi sababli uchinchi shaxsning hikoya shakli adabiyotda shaxsning ichki ruhiy olamini qayta tiklash uchun darhol ishlatilmas edi. Ehtimol, adabiyot buni darhol o'zlashtirmadi va mustahkamlamadi. Badiiy konventsiya bu-muallifning o'z qahramonlari qalbini o'zinikidek oson o'qiy olishidir. Muallifning boshqa birovning ongini to'liq ma'noda tasvirlash vazifasi hali ham yo'q edi. Farqlash psixologik tasvirning uchta asosiy shakli, unga adabiy qahramonlarning ichki dunyosini qayta tiklashning barcha o'ziga xos usullari qisqartiriladi:

- Streyt (ochiq psixologizm) - qahramonning psixologik introspeksiya yordamida qahramonning ichki hayotini "ichkaridan" yetkazadi. Ochiq psixologizm vositalari- ichki monolog, dialog, xatlar, e'tiroflar, kundaliklar, orzular, vahiyalar, noto'g'ri to'g'ridan-to'g'ri nutq, "ong oqimi" ichki monologning yakuniy shakli sifatida, "ruh dialektikasi".

- bilvosita(yashirin psixologizm) – qahramonning ichki dunyosini “tashqaridan”, psixologik tahlil qilish orqali tasvirlashga qaratilgan. Yashirin psixologizm vositalari- portret, landshaft, interyer, sharh, sukunat, badiiy detal.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Izzat Sulton Adabiyot nazariyasi. “Oqituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi Toshkent 2005
2. 1 Dilmurod Quronov Adabiyotshunoslik lug'ati.
3. E. Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent. Iqtisod-Moliya. 138b
4. <http://www.litmind.ru/milits-616-1.html> 8. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq nashriyoti. 2004
6. D. Quronov, Z. Mamajonov, M. Sheraliyeva. Adabiyotshunoslik lug'ati. Toshkent. “Akademnashr”. 2013.
7. N. I. Toirova. The significance of the symbols of Mirror and Portrait in teaching Symbolism International Journal of English, Literature and Social Science (IJELS) Vol-4, Issue-4, Jul - Aug 2019 <https://dx.doi.org/10.22161/iiels.4424>